

بازشناسی تزیینات مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار اراک*

کبریا بیات^۱، کورش مومنی^۲

- ۱- دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه صنعتی جندی‌شاپور در فول
- ۲- دانشیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه صنعتی جندی‌شاپور در فول (نویسنده مسئول)

چکیده

در دوره قاجار، تزیینات به دلیل تلفیق سنت و مدرنیته و تنوع نقش، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و بهره‌مندی گستردگی از بنای مسجد-مدرسه‌ها در این دوره، سبب شده است تزیینات این ابنیه حائز اهمیت گردد. در این پژوهش سعی شده است تا با بررسی سه مسجد-مدرسه سپهداری، آقاضیاءالدین و خوانساری، واقع در اراک، با روش توصیفی-تحلیلی به این پرسش که تزیینات این ابنیه شامل چه گونه‌ها و نقوشی می‌باشد، پاسخ مناسبی ارائه گردد. به این منظور نگارنده‌گان به بررسی منابع تاریخی پرداخته و با حضور مستقیم در بنا و عکس‌برداری، اطلاعات لازم را گردآوری و سپس تحلیل نموده‌اند. نتایج این بازشناسی نشان می‌دهد که تزیینات این ابنیه شامل کاشی‌کاری، آجرکاری، گچبری و حجاری می‌باشد. کاشی‌کاری در این ابنیه خود را در نقوش ختایی، اسلیمی، معقلی و کتبه به نمایش گذارد که بیشترین تنوع نقوش را دارا می‌باشد. تزیینات آجرکاری علاوه بر این که از حیث تکنیک و محل قرارگیری متنوع است؛ از حیث شکل آجرها نیز دارای تنوع بوده و بیشترین سطح تزیینات را به خود اختصاص داده است. هم‌چنین نتایج پژوهش در برگیرنده این موضوع است که تزیینات گچبری با طرح گیاهی و تزیینات حجاری با طرح‌های هندسی و گیاهی انتزاعی، مورد استفاده قرار گرفته است. در نهایت یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد تزیینات اینیه مورد بررسی دارای ۴۸ نمونه مختلف می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: اراک، معماری قاجار، مسجد-مدرسه، تزیینات.

1- Email: kbytarch@gmail.com

2- Email: K_momeni@jsu.ac.ir

که تزیینات مسجد-مدرسه سپهداری، آفاضیاءالدین و ابراهیم خوانساری در اراک، شامل کدام نوع از تزیینات کاشی کاری، آجر کاری، حجاری و گچبری می باشد؟ به منظور رسیدن به پاسخ پرسش مطرح شده، سعی بر ان بوده است که به روش توصیفی-تحلیلی با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و مشاهده میدانی، ابتدا مسجد-مدرسه‌ها را معرفی کنند و سپس در شناخت تزیینات، از روش تاریخی-تفسیری و حضور مستقیم در فضاهای مسجد-مدرسه‌ها و عکس‌برداری، منابع اطلاعاتی مناسب را برای تفسیر مورد نیاز فراهم نمایند.

پیشینه پژوهش

یکی از پژوهش‌هایی که در حوزه تزیینات مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار گذاشته است (مومنی و دیگران، ۱۳۹۰) با روش میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای به بررسی ویژگی‌های تزیینات مسجد مدرسه‌هایی از تهران، قزوین، اصفهان و کاشان که به دوره قاجار تعلق دارند پرداخته‌اند. آن‌ها براساس تزیینات بازشناسی شده در این ابنیه که مشخصاً شامل نقوش تزیینات می‌باشد، به این نتیجه دست یافته‌اند که در دوره قاجار محتوای تزیینات، تحول یافته است. هم‌چنین در نتایج پژوهش خود به استفاده شدن نقوش پرندگان، مناظر، انسان، فرشته، لباس اروپایی و... در تزیینات مسجد-مدرسه‌های مورد بررسی اشاره نموده‌اند. آن‌ها علاوه بر پژوهش فوق در همان سال به پژوهش دیگری تحت عنوان، «بررسی تطبیقی نقوش کاشی کاری دو مسجد-مدرسه چهار باغ و سید اصفهان»، به روش توصیفی-تحلیلی به مقایسه تزیینات پرداخته‌اند. نتیجه این پژوهش دربرگیرنده انتزاعی بودن تزیینات مسجد مدرسه چهارباغ (دوره صفویه) و طبیعت‌گرا و تقلیدی بودن تزیینات مسجد-مدرسه سید (دوره قاجار) می‌باشد. علاوه بر بمانیان و همکاران، مهجور و علیئی (۱۳۹۰) نیز در پژوهشی با عنوان «بررسی کتبه‌های مسجد-مدرسه شهید مطهری (سپهسالار)» به روش میدانی و کتابخانه‌ای به این نتیجه دست یافته‌اند که کتبه‌های به کار رفته در بنای مورد بررسی (دوره قاجار) همراه با کاشی‌های رنگی، علاوه بر محتوای مذهبی

مقدمه

قاجار عصری است که در آن زنجیرواره شیوه‌های معماري ایران دچار گستاخی شد (پیرنی، ۱۳۹۲: ۳۶۲). و شیوه‌ای دورگه از سنت و مدرنیته پدیدار گشته است (بانی مسعود، ۱۳۹۱: ۷۳). این شیوه از معماری ایران که در پی تغییر یافتن شئون زندگی مردم صورت پذیرفت (مومنی و دیگران، ۱۳۹۰: ۳۶)، ابتدا به سبب ورود اروپاییان به دربار ایران، ورود هنرمندان به فضای کاری ایران و در نهایت به واسطه محصولاتی بود که تجار از غرب با خود به ایران می‌آوردند (Brend, 2001: 153).

تفیقی که در این دوره صورت پذیرفته است، تأثیری ویژه بر تزیینات معماري گذاشته است (مومنی و دیگران، ۱۳۹۰: ۳۵). هم‌چنین کثرت بنای مسجد-مدرسه در این دوره (مهدوی‌نژاد و دیگران، ۱۳۹۲: ۵) سبب شد تا نگرشی دوچانبه در تزیینات مسجد-مدرسه‌ها ایجاد گردد؛ نگرشی که از یکسو در پی شیوه‌های پیشین هنر ایران و از سوی دیگر در پی پدیدارساختن فرهنگ غرب در معماری است. بخشی از هنر قاجار تقلیدی از دوره صفویه است؛ با این تفاوت که در دوره صفویه اشیا به حقیقت ملکوتی خود رجوع داده می‌شوند تا نشانه‌ای از زیبایی ازلی باشند؛ در حالی که برخی از تزیینات دوره قاجار کمتر به مفاهیم توجه داشته‌اند؛ بنابراین فرم بر معنا غالب بوده و هنرمند کوتاه‌ترین مسیر را در تعیین عناصر بصری انتخاب نموده‌است. علاوه بر این، تزیینات دوره قاجار از فضای مادی و ملموس نیز تأثیر پذیرفته است؛ چراکه نقوشی هم‌چون صورت انسانی، پرندگان و گیاهان وارد اینیه مذهبی شده‌اند (گودرزی، ۱۳۸۸: ۲۹). ولی آن‌چه در بنای‌های مساجد و بقاع متبرکه به وفور مورد استفاده قرار گرفته، گرههای معقلی بوده است (زمرشیدی، ۱۳۷۳: ۷۳). در عین حال، بخش دیگری از هنر قاجار تابع مکان و فرهنگ بومی هر منطقه می‌باشد و این امر سبب گردیده تا در برخی مناطق، تزییناتی که منشاء غربی دارند کمتر دیده شود.

شهر اراک به بانی گری یوسفخان گرجی که فردی فرنگی بود، در دوره قاجار ساخته شده است (دهگان، ۱۳۸۶: ۱۰۳). این شهر دارای مسجد-مدرسه‌هایی می‌باشد که به واسطه داشتن تزیینات فراوان حائز اهمیت هستند. بنابراین نگارندگان در پی این اهمیت، این پرسش را مطرح کرده‌اند

معرفی مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار اراک
 مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار اراک شامل سه بنا می‌باشد که تنها یکی از آن‌ها خارج از محدوده‌ای قرار دارد که توسط یوسفخان گرجی بنا نهاده شده است. با این حال از میان دو بنایی که در محدوده مذکور واقع شده‌اند، تنها مسجد-مدرسه سپهداری با نظارت مستقیم یوسفخان بنا گردیده است.

دارای محتوای تاریخی نیز هستند. همچنین بیان می‌دارند که خط غالب در کتیبه خط نستعلیق می‌باشد. در پژوهش‌های انجام شده، اگر چه اشاره‌ای به مسجد-مدرسه‌های اراک نشده است و همین نکته سبب تمایز پژوهش حاضر با پژوهش‌های پیشین است، پژوهندگان سعی کرده‌اند علاوه بر تازگی نمونه مورد بررسی، جنبه‌های بیشتری از تزیینات رانیز مورد بررسی قرار دهند.

جدول ۱: مشخصات کلی نمونه‌های مورد بررسی (نگارندگان، ۱۳۹۷).

مسجد-مدرسه‌های اراک				
موقعیت شهری	کاربری فعلی	معمار/ سازنده/ بانی	دوره ساخت	نام مدرسه
داخل بافت قدیمی شهر	حوزه علمیه	یوسفخان گرجی	قاجار	سپهداری
داخل بافت قدیمی شهر	حوزه علمیه	حسین ملکی تبریزی	قاجار	آقاضیاءالدین
خارج از بافت قدیمی شهر	حوزه علمیه	ابراهیم خوانساری - شیخ عبدالکریم حائری	قاجار	ابراهیم خوانساری

بدون پستو قابل تقسیم هستند. حجره‌های دیگری نیز در اشکوب دوم مدرسه، در دو طرف ایوان‌های شمالی و جنوبی واقع شده‌است که از نوع بدون پستو می‌باشند و توسط پلکانی در راهروهای موجود در مجاورت ایوان‌ها، به حیاط متصل می‌گردند. این مسجد-مدرسه در ابتدا دارای دو ورودی بوده است که یکی از ورودی‌ها مسجد-مدرسه را به بازار اراک و دیگری به خیابان پشتی بنا، متصل می‌نموده است؛ اما در حال حاضر از این دو ورودی، تنها ورودی منتهی به بازار قابل استفاده می‌باشد.

مسجد-مدرسه سپهداری

این مسجد-مدرسه که در بازار اراک و به زمان فتحعلی‌شاه قاجار باز می‌گردد، از الگوهای معماری دوره صفویه تبعیت کرده (وکیلی تبریزی، ۱۳۹۵: ۷۶) و در حالی که «مسجد-مدرسه سپهداری، نخستین مدرسه بنا شده در اراک به حساب می‌آید» (نعمیمی، ۱۳۸۵: ۴۰۹)، از همان ابتدا برای تدریس علوم دینی ساخته شده‌است (نعمیمی، ۱۳۸۰: ۱۳۱). این بنا که در ابتدا تهرنگی چهار ایوانی داشته است، در حال حاضر به بنایی تک‌ایوانی مبدل گردیده است؛ چراکه برای ایوان‌های شمالی، شرقی و غربی، درب‌هایی قرارداده‌اند و آن‌ها به مدرس‌هایی محاط شده از چهار جهت تبدیل شده‌اند. تنها ایوان فعلی این بنا که در جانب جنوب قرار دارد به گبدهانه‌ای منتهی می‌شود که در شرق و غرب خود شبستان‌هایی دارد. در این نمونه از مسجد-مدرسه‌ها، فضای نیایشی نسبت به نمونه‌های دیگر کامل‌تر است (هوشیار و دیگران، ۱۳۹۲: ۴۹). حجره‌هایی که گردآگرد حیاط واقع شده‌اند به دو تیپ، پستودار و

جدول ۲: تزیینات مسجد-مدرسه سپهبداری به تفکیک موقعیت قرارگیری (نگارندگان، ۱۳۹۶).

		موقعیت تزیینات	تصویر تزیینات	موقعیت تزیینات	تصویر تزیینات
F	گنبد				
	دیوار جنوبی				
E	ازاره			ایوان جنوبی	
	ازاره				
	ورودی				
G				ازاره	
	ازاره				

A: گنبدخانه جنوبی
 B,C: ایوان شرقی و غربی
 F: ایوان شمالی
 E: حجره‌ها
 G: جداره حیاط
 D: شبستان شرقی و غربی
 پلان و حیطه‌بندی مسجد-مدرسه سپهبداری، نگارندگان.

موقعیت تزیینات		تصویر تزیینات				
A	گوشه سازی		D	اقاق		
				ستون		
A	گندب		A	دیوار غربی		
				محراب		

نیز به همراه دو تن دیگر در این شبستان واقع شده است. ساختار کالبدی «این گونه از مدارس در دوره قاجار بسیار دیده می‌شود» (هوشیار و دیگران، ۱۳۹۲: ۴۹). این بنا در مجاورت ایوان شمالی و جنوبی، دو اشکوبه گردیده است و حجره‌هایی در اشکوب دوم در مجاورت ایوان‌ها قرار گرفته‌اند. این بنا علاوه بر عناصر کالبدی فوق الذکر، دارای حمام و کتابخانه نیز بوده است (نعمیمی، ۱۳۸۰: ۱۳۲).

مسجد-مدرسه آقاضیاءالدین

این مسجد در سمت جنوبی میدان ارک اراک واقع شده است؛ میدانی که سابقاً میدان توپ خانه بوده و حجره‌های اطراف آن، نقش منزل توپچیان را داشته است. این مسجد-مدرسه که توسط حسین ملکی تبریزی بنا نهاده شده‌است، و محل دفن وی نیز می‌باشد (وکیلی تبریزی، ۱۳۹۵: ۷۹). این مسجد-مدرسه در بافت قدیمی شهر قرار دارد و همزمان با بازاری ساخته شده‌است که یوسف‌خان گرجی بنا نهاده‌است. ساخت این بنا نیز مربوط به دوره قاجار (دوره‌ای که شهر بنا شده است) می‌باشد. الگوی مسجد-مدرسه چهارایوانی است و شبستانی در قسمت شرقی مدرسه قرار دارد که از طریق پلکانی به حیاط مدرسه متصل می‌گردد. قبر ملکی تبریزی

جدول ۳: تزیینات مسجد-مدرسه آقاضیاءالدین به تفکیک موقعیت قرارگیری (نگارندگان، ۱۳۹۶).

		موقعیت تزیینات	تصویر تزیینات	موقعیت تزیینات	تصویر تزیینات
A	دیوار شرقی			دیوار شرقی	
	دیوار شمالی			دیوار غربی	
B	ایوان غربی			ایوان جنوبی	
	ایوانها				
C	اشکوب دوم، مجاور ایوان شمالی			غرب ایوان جنوبی	
D	حوض شمالی			D	
	ستون			D	

به ارک حجره‌های آن را ساخت و بنای مسجد-مدرسه را تمام کرد (نعمیمی، ۱۳۸۵: ۱۰۹). بیشتر بخش‌های مسجد-مدرسه تخریب شده و به صورت نوساز درآمده است. از بخش‌های قدیمی‌بنا، تنها مسجد، سردر و بخش‌هایی از جبهه شمال شرقی مجموعه باقی‌مانده است. مسجد مجموعه، به صورت شبستان

مسجد-مدرسه ابراهیم خوانساری

این بنا به همراه قلعه‌ای در خارج از شهر توسط ابراهیم خوانساری در سال‌های ۱۳۱۵-۱۳۲۰ بنا گردید (استادی، ۲۴: ۱۳۷۵). بنای مسجد-مدرسه را ابراهیم خوانساری شروع کرد؛ اما با وفاتش بنای ناتمام ماند. عبد‌الکریم حائری در سفر خود

گنبدخانه در گذشته دسترسی مسجد-مدرسه را به کوچه‌های مجاور فراهم می‌نموده است. علاوه بر آن در جبهی جنوبی مسجد-مدرسه نیز ورودی قرار داشته است که در حال حاضر سردر آن باقی مانده است. با این حال به جز جبه شمالي، شمال شرقی و جبه جنوبی، دیگر قسمت‌های این بنا نوساخته می‌باشد.

و پایین‌تر از سطح حیاط، در قسمت شمالی قرار گرفته است. در اشکوب بالای آن ایوانی واقع شده است که از طریق پلکانی به صورت مستقیم به حیاط متصل می‌گردد. در قسمت شمال شرقی مجموعه نیز گنبدخانه‌ای قرار دارد که از سطح حیاط پایین‌تر نشسته و در مرکز آن حوضی قرار گرفته است. همین

جدول ۴: تزیینات مسجد-مدرسه ابراهیم خوانساری به تفکیک موقعیت قرارگیری (نگارندگان، ۱۳۹۶).

تصویر تزیینات	موقعیت تزیینات	تصویر تزیینات	موقعیت تزیینات	تصویر تزیینات
	A ديوار جنوبی		A ازاره ایوان	
			B ستون شبستان	
			B ديوار شرقی ایوان	
	C جداره داخلی		C جداره خارجی	

حيطه بندی پلان مدرسه ابراهیم خوانساری

A: جداره حیاط
B: ایوان و مسجد شمالي
C: ورودی
D: حوضخانه

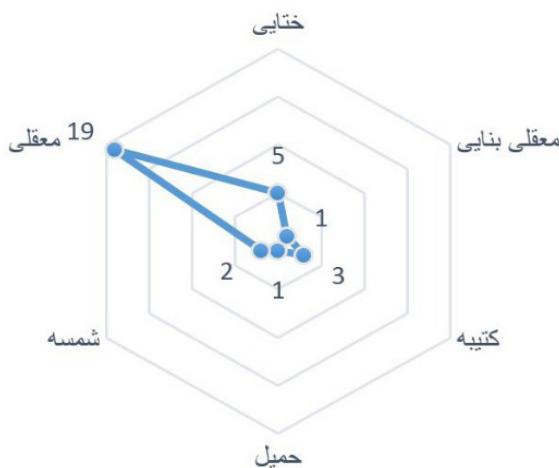
پلان و حيطه‌بندی مسجد-مدرسه ابراهیم خوانساری (نگارندگان).

تزيينات موجود در مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار اراك

جدول ۵: دسته‌بندی تزيينات مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار اراك (نگارندگان، ۱۳۹۶).

نام مسجد- مدرسه	کاشی کاری								آجر کاری	حجاری	گچبری	گیاهی	هندرسی
	هندرسی		کتبیه-خطاطی						چینش	انتزاعی	گیاهی		
ختابی	اسلیمی	گلدان	معقلی	ثلث	نسخ	نستعلیق	معقلی	هندرسی	هندرسی	ختابی	اسلیمی	گیاهی	هندرسی
سپهداری	*	*	*	*	*	-	-	*	*	-	-	*	
آقضیاءالدین	*	*	*	*	*	*	-	-	*	-	*	-	
ابراهیم خوانساری	*	*	*	*	*	*	*	-	*	*	*	-	

از دوره قاجار رواج داشته‌اند و از بهترین نمونه‌های هنر ایران به شمار می‌روند که بیشترین استفاده آن در دوره صفویه بوده است. با این حال نقوش ختابی و اسلیمی نیز از نقوش پرکاربرد این مسجد-مدرسه‌ها می‌باشد و از میان همه نقوش اسلیمی و ختابی موجود در این ابنيه، حمیل ختابی، قاب-بند اسلیمی و طرح گلدان در هر سه بنا یافت می‌گردد. در جدول شماره چهار نقوش و خطوط کاشی کاری موجود در این ابنيه مورد بررسی قرار گرفته است. در نهایت انواع گونه‌های تزيينات کاشی کاری در نمودار شماره ۱ بیان گردیده است.

نمودار ۱: تعداد و گونه‌های تزيينات کاشی کاری (نگارندگان، ۱۳۹۷).

تزيينات کاشی کاري

هنر معقل‌سازی، ریشه در آثار پیش از اسلام دارد. این هنر در دوره سلجوقی رشد کرده و در دوره ایلخانی شکوفا گشته است. در دروه تیموری گلچین معقلی، گره معقلی و به خصوص خط معقلی و بنایی جایگاه وسیعی یافت. در دوره صفوی این هنر تزيينات در بخش‌های مختلف بنا، همچون ازاره، پشت‌بغله ها و... مورد استفاده قرار گرفت (زمرشیدی، ۱۳۸۴: ۱۵)، بنابراین هنر معقلی به کار رفته در مسجد-مدرسه‌های مورد بررسی، باز نمودی از پیشینه هنر و معماری ایران است. در میان مسجد-مدرسه‌های اراك، سپهداری بیشترین تعداد معقلی را دارد می‌باشد. همچنین تنها در این بنا از معقلی در ازاره استفاده شده است. در مسجد-مدرسه آقضیاءالدین، بیشترین کاربرد معقلی در تاقچه‌ها و سردرها، می‌باشد. در این میان کمترین استفاده از این نوع تزيينات، در مدرسه ابراهیم خوانساری انجام گرفته است. علی‌رغم تنوع این نوع از تزيينات در ابنيه مورد بررسی، معقلی خفته راسته کلوکبندان و معقلی خوشة انگوری مداخل شاخک‌دار، در هر سه مدرسه دیده می‌شود. این درحالی است که در این مسجد-مدرسه‌ها، گونه‌هایی از معقل وجود دارد که در دیگر بناهای تاریخی ایران که تاکنون مورد بازشناسی قرار گرفته‌اند، یافت نمی‌شود. علاوه بر تزيينات معقلی، هنر اسلیمی و ختابی نیز از هنرهایی است که پیش

جدول ۶: انواع نقوش و خطوط کاشی کاری در مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار اراک (نگارندگان، ۱۳۹۷).

نام تزیینات	نام مسجد-مدرسه			نام مسجد-مدرسه	نام مسجد-مدرسه		
	آندری	آندری	آندری		آندری	آندری	آندری
خط نسعلیق	*	-	-	معقلی خوشانگوری مداخل شاخکدار	*	*	*
خط ثلث	*	*	*	معقلی راسته باfte نه رجی سپهداری	-	-	*
خط نسخ	*	*	-	معقلی زنجیریاف	-	*	*
معقلی کلوکبندان خوانساری	*	-	-	معقلی ازاره سپهداری	-	-	*
معقلی گوشواره‌ای چهارقد ضیاءالدین	-	*	-	معقلی گل پنج رجی گل برگردان	-	-	*
معقل گل خفته راسته ضیاءالدین	-	*	-	معقلی تک و دوبله	-	-	*
معقلی چهارقد ضیاءالدین	-	*	-	معقلی گل کلوک سپهداری	-	-	*
شمسمه گره‌کش پنج کند	-	*	-	معقلی چلپای سپهداری	-	-	*
معقلی خفته راسته نه کلوک	-	*	-	قاب-بند اسلیمی	*	*	*
طرح ختایی	-	*	*	معقلی کمریند سپهداری	-	-	*
حمیل نگینی سپهداری	-	-	*	معقلی دوبله دوق سپهداری	-	-	*
حمیل ختایی	*	*	*	معقلی گیرو سپهداری	-	-	*
طرح لچک اسلیمی گلدار	-	*	*	شمسمه هشت کند	-	-	*
معقلی حصیربند پنج رجی	-	-	*	طرح گلدان	*	*	*
معقلی خفته راسته کلوکبندان	*	*	*	معقلی بنایی	-	-	*
معقلی کلوکبندان گل صابونکی	-	-	*				

تزیینات آجرکاری

تزیینات آجری از نظر کمی، پرکاربردترین تزیینات موجود در سه مسجد-مدرسه می‌باشد. آن‌چه در مرحله نخست خودنمایی می‌کند تنوع شکل مقطع آجرها است که به غیر از آجر معمولی در هفت‌گونه قابل دسته‌بندی می‌باشند. از بین این هفت‌گونه آجر سمبوسه و چهار صاف دو سر شق معکوس، در پوشش ایوان‌های مقابل حجره‌ها، در مدرسه سپهداری مورد استفاده بوده است و آجر فتیله در گشودگی‌های موجود در اوشکوب دوم مدرسه آفاضیاءالدین کاربرد داشته است. با این حال از این هفت‌گونه، نیم‌گرد و سینه‌کفتری در مسجد-مدرسه ابراهیم خوانساری و دندان موشی، سه روصاف یک سر

در کتیبه‌های این مسجد-مدرسه‌ها از خط نسخ، ثلث، نستعلیق و معقلی بنایی استفاده شده است که نمونه‌هایی از هر چهار گونه در هنرهای پیشین یافت می‌گردد؛ اما «با استقرار حکومت قاجاریه در قرن سیزدهم هجری، هنر خوش‌نویسی به ویژه خط نستعلیق اهمیت یافت و به مرور رونق گرفت» (حقیقت، ۱۳۸۴: ۶۵۳)؛ بنابراین کتیبه‌هایی که به خط نستعلیق نگاشته شده‌اند، نشان از هنرهای پیشین ایران دارند، اما در دوره قاجار دارای جایگاه ویژه‌تری هستند. با این حال تنها در مسجد-مدرسه ابراهیم خوانساری کتیبه‌ای با خط نستعلیق استفاده شده است. هم‌چنین، خط معقلی بنایی نیز تنها در مسجد-مدرسه سپهداری مورد استفاده قرار گرفته است.

آجرها به شیوه تاق سه قسمتی تیزه‌دار که تاقی است صرفاً تزیینی که در سر در مسجد-مدرسه ابراهیم خوانساری مورد استفاده قرار گرفته است متعلق به اواخر قاجار می‌باشد. سایر تزیینات آجری موجود، فارغ از شکل آجر استفاده شده در آن‌ها، متعلق به دروههای پیشین هنر و معماری ایران هستند. همچنین از نکات جالب توجه در تزیینات آجری، می‌توان به شیوه گل‌انداز اشاره کرد که علاوه بر قرارگیری در عناصر کالبدی عمودی، در طاق‌های دو شبستان مسجد-مدرسه سپهداری مورد استفاده قرار گرفته است که برای ایجاد آن از الگوی دندان‌موشی بهره‌برده‌اند. علاوه بر آن کاربندی نیز تنها در مسجد-مدرسه سپهداری یافت می‌گردد. این درحالی است که نیم‌ستون آجری و تاق سه قسمتی تیزه‌دار صرفاً در مسجد-مدرسه ابراهیم خوانساری قابل مشاهده می‌باشد.

شق، چهار صاف دو سر شق معکوس و سمبوسه کشیده، در مسجد-مدرسه سپهداری یافت می‌شود و در نهایت می‌توان آجرفتیله را تنها در مسجد-مدرسه آقاضیاء‌الدین مشاهده کرد. تزیینات آجری در این سه بنا اگر چه نسبت به تزیینات کاشی‌کاری تنوع کمتری دارد؛ اما در جداره خارجی، تاق‌ها، قوس‌ها، ایوان‌ها، ستون‌ها و سردر نیز مورد استفاده قرار گرفته است. از این جهت بیشترین تنوع را در محل استفاده، دارا می‌باشد. به جهت درک بهتر، از دسته‌بندی تزیینات آجری براساس محل قرارگیری جدول شماره ۷ تهیه گردیده و با تفصیل بیشتری به ارائه تزیینات در آن پرداخته شده‌است. با این حال از میان تزیینات مورد استفاده در این اینیه، فخرمدین و هرمه‌چینی در حاشیه قوس‌ها، ویژه دوره قاجار است (عطاریان و دیگران، ۷۰: ۱۳۹۵). علاوه بر آن، چیدن

جدول ۷: تزیینات آجری. (نگارندگان، ۱۳۹۶).

نوع شکل آجرهای به کار رفته در تزیینات مسجد-مدرسه‌های قاجار اراک							
							تصاویر
سمبוסه کشیده	دو سر شق معکوس	گوه، سه‌رو صاف یه سر شق	دندان‌موشی	فتیله	سینه کفتری	نیم‌گرد	شکل
*	*	*	*	-	-	-	سپهداری
-	-	-	*	*	*	-	آقاضیاء‌الدین
-	-	-	-	-	*	*	خوانساری

ادامه جدول ۷: تزیینات آجری در مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار اراک

عناصر کالبدی دارای تزیین آجری	ستون				تاق‌ها و قوس‌ها، پوشش ایوان‌ها					جدارهای عمودی				
خواه کار بنا	پیش‌ستون آجری	سرستون معلّق	سرستون آجری	سه‌قسمتی تیزه دار	کارندگی	پتوپا	گل‌انداز	تاق، دندان	آجر مهری نقش دار، مهری	حصیری	پوچه پیش‌ستون	پیش‌ستون آجری	گل‌انداز، گل تیزه	آجر مهری نقش دار
سپهداری	-	-	*	-	*	*	*	*	*	*	*	*	-	*
ضیاء الدین	-	*	*	-	-	*	-	*	*	*	*	*	*	*
خوانساری	*	-	*	*	-	-	-	*	*	*	*	-	-	-

تصاویر

گل انداز گل پنجره کاربندی سرستون (سپهداری) سرستون (خوانساری) سرستون (ضیاء الدین) سرستون معلق نیم ستون

فخر مدين (سپهداری) هرچهاری بام خفتہ راستہ پاتوپا (سپهداری) پاتوپا (ضیاء الدین)

فخر مدين (ضیاء الدین) گل انداز دندان موشی آجر مهری (خوانساری، ضیاء الدین) سه‌قسمتی تیزه دار

ویژگی‌های بومی این بنا به حساب می‌آید. بررسی تطبیقی نقش نشان می‌دهد که بین نقش قبور در تخت فولاد و نقش حجاری موجود در مسجد-مدرسه ابراهیم خوانساری شباهت‌هایی وجود دارد؛ که در تصویر یک قابل مشاهده است. بر حسب آن که نقش به کار رفته در سنگ قبرهای

تزیینات حجاری (سنگی)

تزیینات حجاری تنها در مسجد-مدرسه ابراهیم خوانساری مورد استفاده قرار گرفته است که به صورت حجاری روی تخته سنگ یکتکه می‌باشد. از آنجا که سنگ یکی از مصالح بومی منطقه به حساب می‌آید، بنابراین تزیینات حجاری از

تزيينات گچبرى

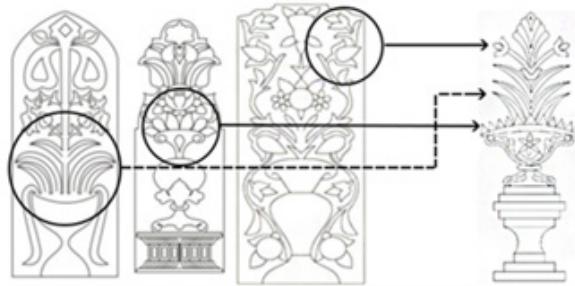
تزيينات گچبرى موجود در مدرسه سپهداری، در دهه اخیر، ساخته شده است و جنبه تحليلي ندارد؛ اما تزيينات گچی دو مسجد-مدرسه آقاضياءالدين و ابراهيم خوانساری مشابه يكديگر بوده و از نوع نقوش گياهي و طرح ختايی می باشند. با اين تفاوت که تزيينات گچبرى در مسجد-مدرسه ابراهيم خوانساری صرفا در سر در ورودی وجود دارد؛ اما در مسجد-مدرسه آقاضياءالدين علاوه بر قسمت ورودی، در سرستون های شبستان نيز اين شيوه گچبرى قابل مشاهده است؛ که می توان الگوي آن را در تصویر سه مشاهده نمود.

نتيجه‌گيري

نتائج پژوهش نشان می دهد تزيينات مسجد-مدرسه های دوره قاجار شهر اراك، مشتمل بر چهار گونه کاشی كاري، آجر كاري، حجارى و گچبرى می باشد که به سه گونه خط، نقش و چينش خودنمایي می کند. هنر کاشی كاري در اين مسجد-مدرسه ها داراي بيشترین تنوع است؛ که علاوه بر كتيبة‌نگارى، مشتمل بر نقوش ختايی و اسلامي و هنر معقل‌سازى (هندي) می باشد. كتيبة‌ها در سه بنای مذكور، داراي چهار خط نسخ، ثلث، نستعليق و معقلی بنائي می باشند؛ در حالی که خط ثلث فصل مشترك سه مسجد-مدرسه است، تنها می توان معقلی بنائي را در مسجد-مدرسه سپهداری و نستعليق را در مسجد-مدرسه ابراهيم خوانساری يافت. می توان در تزيينات کاشي كاري، نقوش حميل ختايي، قاب-بند اسلامي، معقلی خفته راسته كلوک‌بندان و معقلی خوش‌انگوري، مداخل شاخک دار را در سه مسجد-مدرسه مشاهده کرد.

حوزه آجر كاري بيشترین سطح تزيينات را از لحاظ كمي در مجموع سه مسجد-مدرسه دارا می باشد. مقاطع آجرها به جز آجرهای معمولی در هفت بخش قابل دسته‌بندی می باشد؛ که تنها در آجرهای تزئيني دندان موسي و سينه كفتری شباهت‌هایي در بين مسجد-مدرسه ها يافت می گردد. با اين حال فصل مشترك اين سه بنا در تزيينات آجری به صورت هره چيني، حصير يافت و آجر مهرى می باشد. در عين حال تزيينات كاربندی، تنها در مسجد-مدرسه سپهداری و تزيينات نيم‌ستون آجری و تاق سه‌قسمتی تيزه‌دار تنها در

تحت فولاد، از نوع انتزاعی می باشد (صفی‌خانی و دیگران، ۱۳۹۳: ۴۹). نقوش حجاری موجود در مسجد-مدرسه ابراهيم خوانساری نيز داراي طرحی انتزاعی می باشد. علاوه بر نقش انتزاعی که بيان گردید از نقوش هندسى نيز، در تزيينات حجاری مسجد-مدرسه ابراهيم خوانساری بهره گرفته شده است که به صورت تركيب نقش دايره و مربع است و در پای سردر ورودی به کار رفته است که در تصویر شماره ۲ قابل مشاهده است.

تصویر ۱: سه تصویر سمت چپ متعلق به نقوش سنگی تخت فولاد (صفی‌خانی و دیگران، ۱۳۹۳) و تصویر سمت راست (نگارندگان، ۱۳۹۶) نقش سنگی موجود در مسجد-مدرسه ابراهيم خوانساری می باشد.

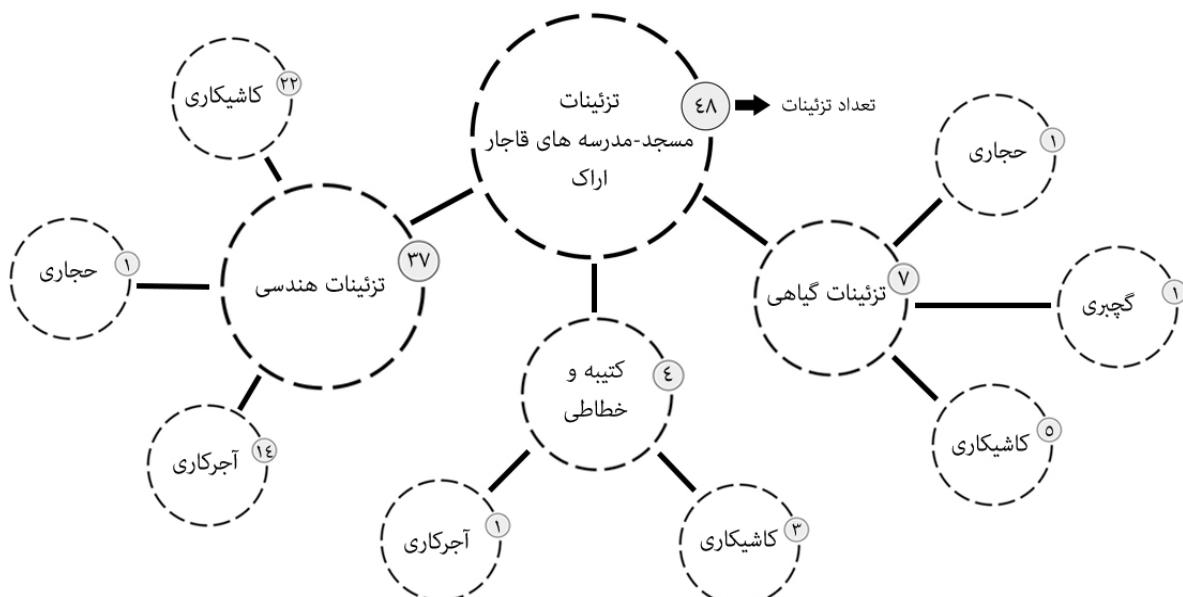
تصویر ۲: تزيينات ورودی مسجد-مدرسه ابراهيم خوانساری (نگارندگان، ۱۳۹۶).

تصویر ۳: نقوش گياهي گچی موجود در سرستون مدرسه آقا ضياءالدين (نگارندگان، ۱۳۹۶).

فاقد هنر گچبری می‌باشد. ولی برخلاف آن در مسجد-مدرسه ابراهیم خوانساری و آقاضیاءالدین از هنر گچبری به شکل برگ گیاهی استفاده شده است. درنهایت بازشناسی تزیینات مسجد-مدرسه‌های قاجار اراک نشان می‌دهد که در این اینه ۴۸ گونه تزیینات، از حیث نوع و نقوش وجود دارد؛ که بیشترین آن مربوط به هنر کاشی‌کاری است. درنهایت میزان تنوع هر کدام از تزیینات در نمودار شماره ۱ ارائه گردیده است.

مدرسه ابراهیم خوانساری یافت می‌شود. هنر حجاری نیز اگرچه دارای کمترین سطح تزیینات می‌باشد و تنها در مسجد-مدرسه ابراهیم خوانساری مشاهده می‌شود، اما دارای نقشی انتزاعی است که خود را در قالب استفاده از مصالح بومی برای تزیینات به معرض نمایش می‌گذارد. یافته‌های پژوهش در خصوص تزیینات گچبری نشان می‌دهد که مسجد-مدرسه سپهداری (اگر از گچبری‌های دهه اخیر صرف نظر شود)

نمودار ۱: تزیینات مسجد-مدرسه‌های قاجار اراک (نگارندگان، ۱۳۹۷).

سید اصفهان»، مطالعات تطبیقی هنر، سال اول، شماره ۲، صص ۱۶-۱.

• ————— (۱۳۹۰). «بررسی نوآوری و تحولات تزیینات و نقوش کاشی‌کاری مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار»، نگره، شماره ۱۸، صص ۴۷-۳۵.

• پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۹۲). سبک‌شناسی معماری ایران. چاپ پانزدهم. تهران: غلامحسین معماریان.

• حقیقت، عبدالرฟیع. (۱۳۸۴). تاریخ هنرمندان ملی و هنرمندان ایرانی. جلد اول. چاپ دوم. تهران: کومش.

• دهگان، ابراهیم. (۱۳۸۶). تاریخ اراک. چاپ دوم. تهران: زرین و سیمین.

• زمرشیدی، حسن. (۱۳۸۴). کاشی‌کاری ایران. جلد دوم. چاپ اول. تهران: ابیانه.

پی‌نوشت

در نام‌گذاری تزییناتی که نمونه‌ای از آن‌ها در پژوهش‌های پیشین دوره قاجار یافت نشده است، از خاستگاه آن استفاده شده است، بدین ترتیب که در انتهای نام تزیینات، نام مسجد-مدرسه لحظه شده است.

فهرست منابع

- استادی، رضا. (۱۳۷۵). یادنامه حضرت آیت‌الله العظمی اراکی: اراک: انجمن علمی- فرهنگی و هنری استان مرکزی.
- بانی مسعود، امیر. (۱۳۹۱). معماری معاصر ایران در تکاپوی سنت و مدرنیته. چاپ پنجم. تهران: هنر معماری قرن.
- بمانیان، محمدرضا؛ مومنی، کورش؛ سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۹۰). «بررسی تطبیقی نقوش کاشی‌کاری دو مسجد-مدرسه چهارباغ و

- صفوی خانی، نینا؛ احمدپناه، سیدابوتراب؛ خدادادی، علی. (۱۳۹۳). «شانه‌شناسی نقوش سنگ قبور قبرستان تخت فولاد اصفهان»، هنرهای زیبایی- هنرهای تجسمی، دوره ۱۹، شماره ۴: ۶۷ - ۷۶.
- عطاریان، کورش؛ مومنی، کورش؛ بیگدلی، مریم. (۱۳۹۵). «بازناسی ویژگی‌های معماری تلفیقی در تزیینات عمارات صمیمی شهرستان رامهرمز»، انجمن علمی معماری و شهرسازی ایران، شماره ۱۳: ۶۳ - ۷۵.
- علیزاده بیرجندی، زهرا؛ ناصری، اکرم. (۱۳۹۵). «پیوند هنر و سیاست در عصر قاجار و پیامدهای آن»، باع نظر، دوره ۱۳، شماره ۴۲: ۶۷ - ۷۸.
- کیانمهر، قباد؛ تقی‌نژاد، بهاره؛ میرصالحیان، صدیقه. (۱۳۹۴). «گونه‌شناسی تزیینات قواره بری در فرم خورشیدی درها»، نگره، دوره ۱۰، شماره ۳۴: ۷۸ - ۹۱.
- گودرزی، مرتضی. (۱۳۸۸). آینه خیال. چاپ اول. تهران: سوره مهر.
- مهوجور، فیروز؛ علیئی، میثم. (۱۳۹۰). «بررسی کتبه‌های مسجد- مدرسه شهید مطهری (سپهسالار)»، هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی، شماره ۴۸، صص ۴۹-۵۸.
- مؤمنی، کورش؛ بمانیان، محمد رضا؛ سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۹۰). «بررسی ناآوری و تحولات تزیینات و نقوش کاشی کاری مسجد- مدرسه‌های دوره قاجار»، نگره، دوره ۶، شماره ۱۸: ۳۵ - ۴۷.
- مهدوی‌نژاد، محمد جواد؛ قاسم‌پورآبادی، محمد حسین؛ محمدلوی شبسیری، آیسا. (۱۳۹۲). «گونه‌شناسی مسجد- مدرسه‌های قاجار»، شهر ایرانی/ اسلامی، شماره ۱۱: ۱۵-۵.
- نعیمی، داوود. (۱۳۸۰). آیات سرمدی زندگانی اولاد میرعلی محمد جد اعلای سادات کرهرود. چاپ اول. اراک: مؤلف.
- وکیلی‌تبریزی، رضا. (۱۳۹۵). تاریخ عراق. چاپ اول. تهران: آیندگان.
- هوشیار، محمد مهدی؛ پورنادری، حسین؛ فرشته‌نژاد، سید مرتضی. (۱۳۹۲). «گونه‌شناسی مسجد- مدرسه در معماری اسلامی ایران، بررسی چگونگی ارتباط میان فضای آموزشی و نیایشی». مطالعات معماری ایران، دوره ۱، شماره ۳: ۳۷ - ۵۴.

Recognition of Decoration of Mosques- School of Qajar Age of Arak*

Kebria Bayat¹, Kourosh Momeni²

1- M.A of Architecture, Jundi-shapur University of Technology, Dezful

2- Associated Professor of Architecture, Jundi-shapur University of Technology, Dezful (Corresponding Author)

Abstract

In Qajar period, the decorations are important because of integration of tradition and modernity. In addition, high number of mosque - schools in this period have made and their decoration of these buildings is important. So in this research, three mosque - schools sephahdari, Aghazeiadin and Khansari in Arak city have been investigated with descriptive - analytical method to answer this question that what is decoration of this building. At this point, we have studied the historical sources and assembled the required data by direct presence in building and vector photography, then we have analyzed the necessary information. The results show that the decoration of these buildings is tiling, brick, engraving on stone and build of gypsum. The tiling shows itself in motifs of Khataiy, Islimi, Moaagholi and Inscription and has the highest variety of motifs. Brick decoration has variety in tactic, location and form, and it has the largest area. Also the results show that gypsum decoration with plant motifs and engraved with geometric and Fantasy plant have been used. Finally, the findings of the study indicate that decoration of these buildings has 47 kinds of sample.

Key words: Arak, Qajar architecture, Mosques-school, Decoration.

1- Email: kbytarch@gmail.com

2- Email: K_momeni@jsu.ac.ir

*(Date Received: 2017/12/01 - Date Accepted: 2019/04/22)